

TURBUCZ Péter

Or-Zse Marczali Henrik Kutatócsoport
Miskolc, Magyarország
ORCID: 0009-0003-6974-7495
peterturbucz88@gmail.com

AZ EMBERTELENSÉG KONSTANCIÁJA KÖRVONALAKBAN

Obrisi konstante nehumanosti

The Constancy of Inhumanity in Outline

Barcsi Tamás. 2023. *Embertelenség az együttérzés korában: Filozófiai vázlat a kegyetlenségről*. Máriabesnyő: Attraktor Kiadó.

Valahol azt olvastam, a jó könyvek ismérve, hogy évek múltán is vitára sarkallnak. Nem azért, mintha rosszul lettek volna megírva, hiszen ezeket hamar elfelejtik, éppen ellenkezőleg, mert hosszú évtizedek elteltével is nemzedékek számára maradnak elgondolkodtatók. De mi a helyzet a filozófiai művekkel? *Az ember tragédiája* hetedik színében Madách lerántja a leplet a tudományos bölcselkedésről, amikor a Negyedik polgár Ádámnak szegezi a kérdést: „Mondd, mit hiszel, a Homousiont / Vagy Homoiusiont?” (Madách 2014, 1485 [86.]) Ha igaza van a *Tragédia* szerzőjének, semmiképpen nem a teoretikus szörszálhasogatásokra kell építeni a szöveget. Akkor mégis mitől lehet maradandó egy erkölcsfilozófiai témájú monográfia? Talán tartalmazzon új megállapításokat, legyenek benne komoly mélyelemzések, netalán mentes maradjon az anekdotáktól és a popkulturális sallangoktól? Személyes véleményem szerint az egyéni megközelítés, a mélyelemzések, illetve az ezek nyomán adódó újabb problémafelvetések győzhetik le az időt, amellett aktualizálják a szöveget *ad absurdum* még írójuk halála után is.

Barcsi Tamás legújabb könyve nagyjából megfelel a fenti megállapításnak, annak ellenére, hogy akár fejezeteken belül is teljesen elmosódnak benne a filozófia, az etika, a pszichológia, valamint a kultúra- és mentalitástörténet, mi több, az irodalomtörténet határvonalai. Esetenként ezt úgy kell elképzelni, hogy az adott szakasz egy pszichológiai összehasonlítással kezdődik, majd valamilyen történeti oldalszállal vagy irodalmi elbeszéléssel folytatódik, végül személyes véleménnyel zárul. Első olvasáskor mindez némileg zavaró lehet, mert ezen kitérők, betoldások nem mindig tesznek hozzá a gondolatmenethez, és többnyire bekezdések múlva derül ki, hogy csupán cédulák, esetleg valóban volt valamilyen szerepük.

Az Embertelenség az együttérzés korában problémafölvetése mindenestre komoly relevanciával bír! Itt állunk egy magát emberségesnek hirdető Európában, évtizedekkel a második világháború, a holokauszt és a Gulag borzalmai után, de az erőszak nem tűnt el a világból, mindössze alakot váltott, s még inkább kiterjed a hétköznapi élet egészére. E poszttechnokrata világ ugyanis hiába hirdeti magát emberségesnek – ahogy arra Barcsi Tamás kiválóan rámutat –, a kegyetlenség soha nem látott formáit prezentálja a nyílt ellenségeskedéstől, például a háborúktól vagy faji ellentétektől kiindulva az agresszió különféle formáin át a manipulatív, pszichikai erőszakkal bezárólag. Hazudnék, ha azt mondanám, hogy a tágabb környezetemben nem találkozom a kegyetlenség valamelyik most bemutatott arcával, ennek ellenére a szerző okfejtéseit néha távolinak érzem magamtól. A hagyományos erőszakfogalom ilyen mértékű kiterjesztése talán nem okvetlenül indokolt, mivel óhatatlanul a fizikai erőszakkal járó szenvedést, a pszichés nyomást és a lelketlenséget állítja paritásba. A problémahorizont eme sajátos megrajzolása mellett érvelése első pillantásra megrökönyödést kelthet. *A proaktív erőszak* elméleti leírása kapcsán már nincs jelentősége, hogy a vita kirobbantója annak idején Márky-Zay Péter volt, miként a váratlanul felbukkanó filmes példák itt-ott hatásvadásznak tűnhetnek. Elgondolkodtató lehet az is, hogy megannyi képzőművészeti alkotás, esetleg kortárs zenemű közül a monográfia írója nem talált egyetlenegy sem érdemesnek tézisei aládúcolására, miközben Nietzsche óta ismeretes, hogy a kegyetlenség és a magaskultúra között szoros az összefüggés (Tuba 1981, 105, vö. Pénzes 2007, 1210). Végezetül, ugyanígy megmagyarázhatatlan, hogy a téma egésze miért kapott ilyen erős szekuláris keretet.

Annak ellenére, hogy a gyűlölethez és a bosszúhoz hasonlóan az erőszak és a kegyetlenség is egyidős az emberiséggel (vö. Pelle 2005, 478), a kötetben különválasztásra kerül a második páros, amennyiben Barcsi az előbbit az utóbbi körébe sorolja. Ez persze magyarázatra szorul az első, egyben a könyv leghosszabb, *A kegyetlenség fogalma* című alapozófejezetben; először körülhatárolódik, hogy

pontosan mit ért a fogalmon. A szerző leszögezi, hogy a kegyetlenséget morálisan elfogadhatatlan szenvedésokozásnak tekinti, ezért kizárólag az emberrel kapcsolatban érzi relevánsnak a használatát. A fogalmi keret felvázolása közben nem feledkezik meg az állatokról sem. Ámbár ők nem rendelkeznek morállal, ekként cselekedeteiknek teljesen más a mozgatórugója, ellenben szenvedésre képes lényekként áldozatul eshetnek az emberi kegyetlenségnek.

Az egyéni elhatározásból fakadó kegyetlenségtől a munka rosszabbnak tartja az *eltűrt kegyetlenség rendjét*, tudniillik azokat az emberi közösségeket, ahol a szükségtelen szenvedésokozás szükségessé válik van feltüntetve. A meglátás kapcsán azzal teljes mértékben egyet lehet érteni, hogy vannak erőszakon alapuló együttélési formációk, viszont a bűnözői csoportok, valamint a Szovjetunió és a Harmadik Birodalom közé egyenlőségjelet tenni meglehetősen elhamarkodott álláspont. Nem szabad megfélemlíteni arról, hogy ezekben az államokban az emberek ugyanúgy szerettek, vágyakoztak, szerelmek születtek, házasságot kötöttek, s annak ellenére, hogy az erőszakot államilag fokozták – melyet a törvények sajnos kiszolgáltak –, nyilvánosan egyik állam sem deklarálta magát az erőszak államaként. A kegyetlenségnek megvoltak a kijelölt terei, ahogy célzott csoportokban az erőszak elszenvedőit is pontosan kijelölték.

A folytatásban az agresszió fogalmának általános körülhatárolása, illetve az úgynevezett *proaktív*, a *reaktív*, a *védekező* és az *instrumentális agresszió* szétválasztása kerül elemzésre, majd a szakasz az erőszak típusok ismertetésére tér rá, végezetül pedig olvasható a figyelemre méltó konklúzió: a kegyetlenség és az emberi erőszak nem mosható össze, mivel bizonyos erőszakformák, például a *nem a testre irányuló erőszak-kategóriák* nem tekinthetők a hagyományos értelemben vett kegyetlenségnek, viszont a kegyetlenség erőszak nélkül szintén megvalósítható. Tehát annak nem minden esetben velejárója az erőszak, hiszen *per exemplum* egy egyszerű lopás vagy csalás során nincs erőszak, az áldozat azonban – az anyagi kár mellett – lelki sérüléseket is szenved. De kegyetlenség lehet a közönyből fakadó megszüntethető vagy mérsékelhető szenvedés eltérése is. Ez utóbbi megállapítás ugyanakkor túlzónak hat, hiszen az emberek viszonylag kis százaléka hiperérzékeny, ezért bizonyos kegyetlenségtípusokat – mint a másikon átnézés – a legtöbben nem tudatosan művelik. Ugyanígy a közönyből fakadó szenvedéstípusokat, mint a kedély- és szenvedélybetegségeket, avagy a hajléktalanság előszobáit sokaknak egyszerűen nincs szeme észrevenni.

A továbbiakban Barcsi bemutatja, hogyan csökkentek az elfogadott erőszakformák a nyugati civilizációban. Az okok kapcsán részletesen összeveti Steven Pinker, Norbert Elias és Jan Philipp Reemtsma elméleteit, s maga is igazoltnak látja, hogy az erőszak feletti kontroll állami növekedése, a kereskedelem és az abból eredő interakció növekedése, valamint az olvasás és a racionális gondol-

kodás forradalma, annak képzetével együtt, hogy úton vagyunk egy békésebb világ felé, pozitív hatással volt az erőszak visszaszorulásában. A 17. században kezdődött *humanitárius forradalom* eredményeként nőtt az empátia, illetve megszilárdultak az intézményesített erőszak normái egyebek között a halálbüntetés, a rabszolgaság, a háború vagy a népirtás vonatkozásában. Különösen érdekes, amit Michel Foucault nyomán a szerző a kínzásokról és általában a büntetés-végrehajtás átalakulásáról mond. E szerint a nézet szerint a hatalomnak egyre inkább az élet hatékony megszervezése a célja, míg a halál szerepe immár az élet feletti hatalom kiegészítése lesz. Ennek megfelelően a kínhalál rámutat a büntett kegyetlenségére. És ahogy a kínhalál kegyetlenné válik, úgy előbb-utóbb a börtönök és az elmeegógyintézetek szerepe tematizálódik. A szerző elméletek korában immáron az állam hatalma sem korlátlan, mint ahogy erőszakot is csak a nép beleegyezésével, a nép érdekeiért alkalmazhat. Immanuel Kant fellépése óta pedig a másik ember cél és nem valaminek az eszköze. Hobbes, Locke, Rousseau és Kant morálfilozófiai megállapításait idővel jogi lépések követik, amelyeket Barcsi szintén alaposan körüljár.

A továbbiakban a szerző előbb az erőszak kiteljesedésének civilizációs sajátosságait mutatja be a felvilágosodástól a 20. századig. Ezek körébe tartozik az ideológiák megjelenése, a piaci mechanizmusok, a technikai vívmányok, illetőleg az utópikus gondolkodás elterjedése. Eme kontextusokban tekint rá azután az első világháborúra és a totalitárius rendszerekre, amikben újra helyet kapott a kínvallatás, és intézményesült a kínhalál. Ezzel kapcsolatban ismét a sztálini Szovjetunió és a hitleri Németország felé vezető utat, s utóbbi kapcsán megjegyzi, hogy a koncentrációs táborokban elrettentésül nyilvános akasztásokat is tartottak. Tekintve, hogy a vallási dimenzió bevonását mellőzi, úgy hiszem, tévesen feltételezi, hogy ezeken a helyeken, ahol naponta ezeket pusztítottak el, a nyilvános akasztásoknak bármilyen elrettentő ereje lehetett. Sokkal inkább egyezem Pelle János nézetével, aki szerint „a kegyetlenség legmagasabb fokán maga a Gonoszság nyilvánul meg, és bekövetkezik a »lélekgyilkosság«. Ilyenkor a tettes szándékosan megtöri az áldozat éntudatát, korlátlanul fitogtatja a hatalmát, és kifejezésre juttatja, hogy joga van az áldozattal kényére-kedvére bánni” (Pelle 2005, 479).

Barcsi átveszi és ismerteti Reemtsma relegitimációs retorika elméletét. Eszerint a modernségben három retorikai magyarázattal próbálják igazolni az erőszak alkalmazását. Ezek a magyarázatok a következők: *a nemzet vagy a civilizációs küldetés* érdekében alkalmazott erőszak retorikája, miszerint a nemzeti közösséget védeni kell a barbárokkal szemben, az *eszkatologikus tisztogatás* (azaz a jakobinus és bolsevik ideológia) *retorikája*, amelyben a forradalom győzelme érdekében a mozgalom árulóival szemben indokolt a fellépés, továbbá a *népír-*

tás retorikája a kártevőkkel szemben. A népiértés kapcsán figyelemre méltó az az állítása, hogy a nemzetiszocialisták szakítottak a modernséggel, s a múltba tekintve az általuk vizionált rendet akarták helyreállítani, megvalósítva ezzel egy antimodern utópiát. Az erőszak ebben az esetben nem kizárólag önmaguk fenntartását szolgálta (vö. Székely 1988, 81), hanem eszköz volt, s még inkább küldetést jelentett számukra, ahogy az orvosnak a gyógyítás. Nem véletlen, hogy a Harmadik Birodalom legyőzése (majd a Szovjetunió összeomlása) után Európa népessége nagyobb érzékenységet tanúsított a háborús túlkapások iránt, hiszen az ehhez hasonló politikai indíttatású tömeggyilkosságok korábban nem voltak elterjedtek a kontinensen. Nyugaton ugyanígy nem fogadták el többé, hogy az erőszaknak bárminemű társadalmi értelme, esetleg üzenet jellege valamilyen célnak az eszköze volna. Hozzáteszem, ez utóbbi kapcsán ma sincs történelmi konszenzus, hiszen legutóbb Aly Götz kutatásai látszanak bizonyítani, hogy a nemzetiszocialista állam mennyiben számolt az elrabolni szándékozott zsidó vagydon felhasználásával, s „az újraosztó, szolgáltató állammal e keretben törekedett az alacsony jövedelmű rétegek felemelésére, a jövedelemkülönbségek csökkentésére, a háború alatt az infláció elkerülésére, az igazságos élelmiszer-elosztásra, a stabil, sőt növekvő bérekre, kiszámítható árakra” (Pető 2014, 110).

Több érdekes megállapítást tartalmaz a *Hit, nagyság-tudat, konformitás* gondolatkör is. Barcsi szerint a kegyetlenség modern államaiban az „irracionalitás rendjé”-ről kell beszélni, hiszen a „magán- és közember kettősségből csak a látszat maradt meg” (Földényi 1975, 8), tekintve, hogy az egyén ezekben az államokban különböző elhárító mechanizmusokat – *racionalizációt, elfojtást, tagadást* – alkalmaz. A *reakcióképzés*, miként a *projekció* (őszinte döbbenet) is, ugyanígy jellemzi ezen államok végrehajtóit, akiket – hasonlóan Rudolf Hösshez és Adolf Eichmannhoz – alapvetően az *együttérzés alacsonyabb szintje*, a feltétlen engedelmesség és persze a nagyságtudat, de legalábbis valami fontosban – az egyéni túlmutatás ügyben – való önkéntes részvételi szándék jellemez. Rámutat arra is, hogy a tekintélytisztelet és a kulturális különbségek egyaránt gyökerei a kegyetlenség rendje kiszolgáltatásának, miként egy átlagember is szívesebben követ bármilyen vitatott parancsot hierarchikus rendszerekben, háborús helyzetben és a szélsőséges kiszolgáltatottság eseteiben. Mindez persze nem csökkenti erkölcsi felelősségüket, legfeljebb annak fokát árnyalja, hogy a véghezvitt kegyetlenség mennyiben válik a hétköznapi részeként munkává, ne adj’ isten szórakozássá.

Egy újabb történelmi kerülővel – Foucault nyomdokain – elérkezünk a kegyetlenség és az örület kapcsolatához, s Barcsi áttekinti, a 17. század etikai átalakulása során hogyan változik a *nem-értelem* képviselőivel, azaz az örültekkel, nemi betegekkkel, munkakerülőkkel, szexuális kicsapongókkal stb. szembeni társadalmi bánásmód. Az örület és a bűn rokonításával megkezdődik az elkülönítés,

pontosabban az elzárás, hogy ezt követően a közkórházakban és a dologházakban elmosódjanak a hagyományos bezárás és a gyógyítás közti határvonalak. Az őrültség erkölcsi arculatot ölt, így ezen intézmények orvosai gyógyítókból börtönőrökké is válnak, akik az előírt erkölcsstan formáinak megfelelően ítélik meg az immár erkölcsi kezelésre szoruló elmebetegeket. Megjelenik a *felügyeleti rend kegyetlensége*, melyre a szerző több példát említ. Ennél fontosabb azonban az a megállapítása, hogy ilyen bánásmódban főként a szegények és a középosztálybeliek részesültek, míg a gazdagabb társadalmi rétegeknek megfelelő gyógyítás járt. Mára a helyzet teljesen átalakult, habár – figyelmeztet – a felügyeleti rendnek továbbra is komoly szerepe maradt a pszichiátriai intézményekben, mint ahogy a kegyetlen bánásmód sem tűnt el véglegesen. Mindenesetre az őrültség szintjében manapság megkülönböztetik az *elfogadhatót és elfogadhatatlant*, szemben a korábbi, két aspektus szerinti *rendellenesek* (lázadók, ellenzékiek, másként gondolkodók) és *rémtetteket elkövetők* szerinti felosztással, amely patológizálta a két csoport tagjait. Kivégzés korábban főként az utóbbi körbe sorolt személyekre várt, de a modern igazságszolgáltatás már itt is vizsgálja, hogy az elkövetők képesek voltak-e különbséget tenni *helyes és helytelen* között a bűnelkövetés időpontjában, ám a büntetést ezáltal természetesen még nem kerülik el. A sorozatgyilkosok elmezavartípusainak elbeszéléséhez sorolva amolyan kapcsolódó kitérőként szóba kerül Hitler feltételezett őrültsége/személyiségzavara is. Az egyébként teljesen szövegidegen bekezdésben Erich Fromm és Manfred Koch-Hillebrecht örületkatalógusa olvasható, akik nekrofilíát, rombolási vágyat, halálvágyat, szadomazochizmust társítottak Hitlerhez. További elfogult, a maga korában nyilvánvalóan dehumanizáló célzattal kreált fantáziadús feltételezések említése után a korrekt következtetés olvasható: bármilyen mentális problémája, avagy betegsége volt a diktátornak, tetteinek teljes mértékben tudatában volt, ezért nem lehet felmenteni a felelősség alól. De maga az emberi világ sem osztható föl *kegyetlen őrültekre és kegyetlenséggel kapcsolatba nem hozható normálisokra*, miként a kegyetlenség államaiban sem hatalmasodott el az őrület, csupán csak a brutalitás vált hétköznappivá, megszokottá.

Erőszak, de kegyetlenség is? A feltett kérdés kapcsán a szerző arra keresi a választ, mely erőszakformák minősíthetők kegyetlenségnek és melyek nem. Ehhez kiindulásként összeveti Erich Fromm és Sigmund Freud felfogását a *védekező* és a *rombolást szolgáló agresszióról*. Fromm kritikája során Barcsi eljut addig a pontig, hogy a védekező agressziót nem tartja kegyetlenségnek, majd maga mögött hagyva a probléma pszichológiai síkját, kikacsint az etnológiára, s az agresszió biológiai mechanizmusainak a figyelembevételét javasolja. A folytatásban a jogtörténet eszköztárával érvel a védekező agresszió fenntarthatósága mellett, majd ezen belül kitér a *kegyetlen reaktív agresszió* lehetőségére, amellyel

kapcsolatban szintén megengedő, talán túlságosan is, hiszen a kérdés sokkal tágabb kontextusokban is értelmezhető, mint a *támadásra adott túlzott reakció*, a *folyamatos zaklatás miatt kitörő erőszak*, a *túlzott hatásági erőszak* és a *bosszúvágy* kérdése. A *proaktív erőszak* kapcsán ugyanígy kijelenti, hogy amennyiben ez alatt „az élet fenntartását, kiteljesítését vagy nagyobb sérelmek megakadályozását szolgáló önkorlátozáson alapuló instrumentális agresszió különböző változatait” értik, az szintén elfogadható. Elkerülhetetlennek tartom Katyín, Auschwitz, Drezda, Hirosima példáit említeni. A négy történelmi esemény, úgy hiszem, ha másra nem, e kanti imperativus problémás voltára azért rávilágít. Azaz attól, hogy én úgy gondolkodom az elkövetett proaktív erőszakról, hogy az a közösségem egészségének javát szolgálja, attól azok, akiknek a sérelmére történik, nyilván máshogy vélekednek a dologról. Sőt, a jövőben arra sarkallja majd őket és másokat is, hogy ezen tapasztalatok mentén inkább ők indítsák az első csapást.

A további megengedhető agressziólehetőségek (segítő szándékú enyhe fizikai erőszak, a törvények betartására irányuló fizikai kényszer, halálba segítő és humanitárius célú beavatkozások, önagresszió) ismertetése után a szöveg a *destruktív instrumentális erőszak* típusait mutatja be, s a ragadozó-kizsákmányoló erőszak kapcsán deklarálja, hogy az érdekérvényesítő agressziót felváltották annak manipulatív formái. A rend fenntartása érdekében alkalmazott normatív agresszió például napjainkra olyannyira kifinomulttá vált, hogy nem egyértelmű kegyetlenségéről kell-e beszélni vagy sem, miközben a rend fenntartói a felesleges szenvedés okozást is nyilvánvalóan szükségesnek tartják, mert nem mérlegelik a kapott parancs erkölcsi hátterét.

A munka hosszabban foglalkozik a *destruktív erőszak* formáival is. Külön figyelmet szentel a destruktivitás élvezetének, azon belül a szexuális, illetve hagyományos értelemben vett sadizmus és mazochizmus formáinak. Frommot és Freudot követve bemutatja ezek lélektani hátterét, majd idekapcsolja a *rombolás-évezetet*, amit nem sokkal utóbb összeköt az *öncélú destruktív erőszakkal*. Ez utóbbi célja önmaga, vagyis maga a destruktivitás. Ilyen öncélú kegyetlenség kapcsolható Sztálinhoz, aki gyakran a rombolás örömeért kegyetlenkedett népével. A gondolatsor végén természetesen megjelenik a tömeggyilkosság és a terrorcselekmény problematikája, amelyek elkövetői Hitler és Sztálin kegyetlenségéhez hasonlóan meg tudják magyarázni tettüket, ámde a *megvalósítás brutalitása* lerántja a leplet valós szándékaikról, ami nem más, mint a rend felbomlása, azaz a céltalan káosz és az abszurdítások élvezete. Már csak aktualitása folytán is ez a könyv egyik legfontosabb megállapítása!

Az *egyéni kegyetlenség* összehasonlítása a *rend kegyetlenségével* szintén messzire vezető eredményekkel kecsegtet. A rend kegyetlenségét az adott társadalom meghatározott szabályai, mechanizmusai és eljárás módjai tartják fenn.

A kegyetlenség rendjében ugyanakkor a rend lényegéhez hozzátartozik az erőszak, melynek fokozatai vannak. Az egyéni kegyetlenség mögött alapvetően tudatos-ság áll, amely többlépcsős. Ezek közül az *eltúrt kegyetlenség* kérdése vitatható a leginkább. Arról van szó, hogy Barcsi szakít a John Maxwell Coetzee regény-mintáiból kinőtt nézettel, miszerint „a kegyetlenség szenvedő alanya mindig a Másik, még a szenvedő én is önmagától eltávolodva, mintegy kívülről szemléli önmagát” (Vallasek 2011, 1286). Itt erről nem lehet beszélni! Tudatos kegyetlenségnek minősül, ha valaki eltúri a mások által megvalósított vagy az együttélés rendjéből adódó, akár jogtalanak sem minősülő, felismert és mérsékelhető, vagy akár megszüntethető kegyetlenséget. Hasonlóképpen merész, egyúttal vitatott gondolat (Váradi 2024) az *önkegyetlenség* fogalma, amely – *horribile dictu* – szélsősége az eltúrt kegyetlenségnek. Ilyenkor az egyén tudatosan kiteszi magát mások kegyetlenségének, esetleg eltúri azt, miközben lenne módja a hárításra.

A soron következő fejezetekben előbb a kegyetlenség felismerése, mint a kegyetlenség alapindoka kerül feltárássra, majd többek között Dosztojevszkij, Sade márki és Barthes műveiben elmélyülve megismertet bennünket a szerző a legfontosabb kegyetlenségváltozatokkal, úgymint a *kegyetlenség élvezete*, a *felügyeleti rend kegyetlensége*, az *idegennel szembeni kegyetlenség* és a *megbomlott rend helyreállítása nyomán véghezvitt kegyetlenséggel*. A mű leginkább szívbe markoló része a harmadik fejezet holokausztelbeszélése, ami tulajdonképpen önálló esettanulmány a *felfoghatatlan kegyetlenség* legtöbb aspektusáról. Végül a *hétköznapi kegyetlenségek* vizsgálata zárja a könyvet. Sajnos a monográfia szerteágazó volta miatt le kell mondanom ezek vázlatos bemutatásáról is, mindennek dacára a fő irányokat, remélem, sikerült bemutatnom.

Záró gondolatként kijelenthető, hogy Barcsi Tamás könyve nemcsak túllép a kegyetlenség Michel de Montaigne-féle tágabban értelmezett hagyományon, miszerint a kegyetlenség az erény hiánya (Montaigne 1996, 4), hanem széles műveltségre támaszkodva számos új kérdést vet föl, s szokatlan, esetenként szélsőséges témát helyez fókuszba, melyek, úgy hiszem, még nagyon sokáig foglalkoztatni fogják a hazai erkölcsfilozófiát.

Irodalom

- Földényi F. László. 1975. Vázlat a kegyetlenségről. *Valóság* 18 (12): 8–15.
- Madách Imre. 2014. *Az ember tragédiája: Drámai költemény*. Szeged: Madách Irodalmi Társaság.
- Montaigne, Michel de. 1996. A kegyetlenségről. *Műhely* 19 (5): 4–10. ISSN 0138-922
- Pelle János. 2005. Esszé a kegyetlenségről. *Palócföld* 39 (3): 478–483. ISSN 05555-8867

- Pénzes Ferenc. 2007. Kultúra és politika viszonya Nietzsche korai műveiben. *Magyar Tudomány* 168 (9): 1208–1216. ISSN 0025-0325
- Pető Iván. 2014. Faji szocializmus. Götz Aly. Hitler népállama: Rablás, faji háború és nemzeti szocializmus. *Mozgó Világ* 40 (4): 109–112. ISSN 0324-4601
- Székely Gábor. 1988. Fasiszta diktatúra Németországban – a nemzetiszocializmus. *Társadalmi Szemle* 43 (1): 81–89.
- Tuba Imre. 1981. Fr. W. Nietzsche szerepe az axiológia kialakulásában. *Magyar Filozófiai Szemle* 25 (1): 85–110.
- Vallasek Júlia. 2011. A kegyetlenség hangjai, a gondoskodás csöndje. J. M. Coetzee regényeiről. *Holmi* 23 (10): 1285–1295. ISSN 0865-2864
- Váradi Róbert. 2024. „A pokol a másik ember”. *Élet és Irodalom* 68 (3).
<https://www.es.hu/cikk/2024-01-19/varadi-robert/a-pokol-a-masik-ember.html> (2024. máj. 25.)